

*О. Іванкова-Стецюк** (м. Львів)

УДК 303.1

СОЦІОЛОГІЯ РЕЛІГІЇ У ПОШУКАХ ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИХ ОРІЄНТИРІВ: УКРАЇНСЬКИЙ КОНТЕКСТ

Постановка проблеми. Часовий інтервал «кінець ХХ – початок ХХІ століть» насичений змінами соціального контексту побутування релігійного життя в Україні, що актуалізує потребу в його дослідженнях. Остання до цього часу залишається не повністю реалізованою. І це не лише тому, що пройшло відносно небагато часу відтоді, як вітчизняні науковці отримали можливість неупереджено вивчати релігійне життя у різноманітних його вимірах, а й тому, що їм доводиться долати наслідки методологічного вакууму, який виник на місці «наукового атеїзму» і який ще повністю не заповнено. Таким чином, з одного боку, існує потреба у приращенні знання про природу та характер соціально-релігійних явищ та процесів в Україні, а з іншого є недостатньо усталеною теоретико-методологічна база сучасної соціології релігії, що знижує евристичний потенціал даної дисципліни.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Українські релігієзнавці, актуалізуючи вітчизняну наукову спадщину (праці В. Антоновича, М. Грушевського, І. Крип'якевича, О. Левицького, В. Липинського, М. Шлемкевича, В. Яніва та інших мислителів), активно досліджують релігійні вияви національного буття українців (А. Колодний, Л. Кондратик, М. Мариневич, Л. Филипович та інші) та оцінюють перспективи поширення нових форм релігійних практик в сучасному світі (В. Бондаренко, В. Єленський, О. Нельга, М. Паращевін, Л. Рязанова та інші). З'явилися певні напрацювання у сфері методології емпіричних соціологічних досліджень релігійної сфери (Н. Зайцева-Чіпак, О. Іванкова-Стецюк, Д. Миронович, Л. Скокова та інші). Однак пояснювальні та інтерпретаційні можливості соціологічного теоретизування щодо релігії як суспільного явища рідко постають об'єктом наукових досліджень.

* Іванкова-Стецюк О.Б. – кандидат соціологічних наук, доцент, старший науковий співробітник Інституту народознавства НАН України.

Мету даної публікації вбачаємо у пошуку можливих орієнтирів розвитку соціології релігії як складової релігієзнавства та соціології. *Об'єктом* дослідження виступають теоретико-методологічні підходи до розгляду соціально-релігійних процесів та явищ, а *предметом* – перспективи розвитку соціології релігії, у відповідності до соціальних запитів сучасного українського суспільства.

Основний зміст статті. Перші праці, присвячені вивченню соціальних аспектів релігії, були написані в рамках наукового дискурсу, який передбачає розгляд вірувань, що мають місце в традиційному суспільстві. В означеному контексті ми зосередимось на підходах до аналізу релігійних процесів та явищ, які було запропоновано Е.Дюркгеймом та Б.Малиновським, позаяк саме їх праці мали визначальний вплив на становлення й розвиток соціології релігії, хоча вагому заслугу перед наукою тут мають також Е. Б. Тайлор, Дж. Фрезер, Дж. Харрісон та інші дослідники.

Е.Дюркгейм у книзі «Первісні форми релігійного життя»¹ на базі спостережень за життям невеликого традиційного суспільства, аналізує найпростіші форми релігії. Не обмежуючись описом звичаїв та обрядів, соціолог закладає понятійний апарат досліджень, зорієнтованих на пояснення релігійних феноменів в контексті суспільства певного типу - як своєрідного «джерела» релігії². Особливо цінним для соціологів є положення Е. Дюркгейма про те, що релігія ніколи не буває лише справою віри, а є водночас потужним чинником солідаризації³.

Б.Малиновський у праці «Магія, наука і релігія»⁴ звертає увагу на публічний характер священних дійств в традиційному суспільстві, наголошуючи на неможливості існування релігії поза його рамками. На переконання Б.Малиновського, проведення спільних обрядів та ритуалів дозволяє членам общини досягати соціальної єдності; при цьому взаємопідтримка релігійної віри та соціальної організації бачиться дослідником настільки ж вираженими, як і в «розвинених» культурах⁵. Водночас Б.Малиновському складно пояснити, чому найсильніші релігійні почуття людина переживає не в атмосфері всезагальної єдності з одновірцями, а на самоті, в умовах духовної ізоляції. Тож він висловлює припущення щодо обумовленості релігії індивідуальними переживаннями, акцентуючи в такий спосіб увагу на потребі розгляду релігії за умов індивідуалізації суспільного життя.

¹ Дюркгайм Е. Первісні форми релігійного життя. Тотемна система в Австралії. - К., 2002. - 424 с.

² Там само. - С. 395.

³ Там само. - С. 46.

⁴ Малиновский Б. Магия, наука, религия. - М., 1998.- 304 с.

⁵ Там само. - С. 56.

Першим соціологом, якому вдалося довести, що релігія продовжує відігравати вагомую роль в епоху індивідуалізації (капіталізації, модернізації, урбанізації) був М.Вебер. У роботі «Протестантська етика та дух капіталізму»⁶, а також інших працях, соціолог підкреслює універсальність феномену релігійної спільноти, яка, незважаючи на процеси секуляризації, здатна репрезентувати практично усі соціальні інтереси, що індивід має за порогом своєї домівки, тож «соціальні гарантії», які надає церковна громада, на думку соціолога, ще тривалий час залишатимуться актуальними⁷.

Традиція розгляду релігії в контексті модернізації суспільства була розвинута у працях П.Л. Бергера (концепція секуляризації), Т. Лукмана та П.Беера (концепція приватизації та глобалізації релігії), В. Бейнбріджа (економічна теорія релігії) та інших, однак, вона ще не до кінця реалізувала свій евристичний потенціал. Це стосується і вітчизняного релігієзнавства, в якому практично поза науковим дискурсом залишається низка питань, зокрема тих, які стосуються змін соціально-просторового контексту функціонування релігії.

Звернемо увагу: якщо в колишньому Радянському Союзі, в ситуації переслідування, Церква реально могла функціонувати лише в умовах «патріархального» соціуму (село, малі містечка), то із набуттям нашими співвітчизниками реального права на свободу совісті, головний фокус соціально-релігійного життя в Україні змістився з периферії до центру, що, у свою чергу, створило певні передумови до синхронізації урбаністичних процесів з процесами етнорелігійного відродження. Такі зміни соціального контексту побутування релігії можна вважати певним викликом для релігієзнавства, адже в його рамках процеси урбанізації та сакралізації досі не розглядалися як взаємопов'язані. Відтак актуалізується потреба у дослідженнях, акцентованих на розгляді релігійних явищ та процесів в рамках цілісної соціокультурної системи та їх детермінації «взаємопереплетенням соціального і культурного в житті суспільства, які є двома аспектами однієї й тієї ж реальності»⁸.

В означеному контексті бачиться перспективним використання *соціокультурного підходу*, який будучи вже досить поширеним в соціології в цілому, поки що практично не використовується у соціології релігії, зокрема. Йдеться про розгляд феноменів та процесів із урахуванням об'єктивності соціокультурних систем, їхніх вертикальних та горизонтальних вимірів, а також флуктуацій, з одного боку, та активності суб'єктивного чинника, що репрезентується ціннісним світом і діями людей, з іншого, тобто орієнтацію на вивчення культурних значень, цінностей, смислів в рамках інтерпретативної (символічний

⁶ Вебер М. Избранное: протестантская этика и дух капитализма. - М., 2006. - 656 с.

⁷ Вебер М. Церковно- і соціополітичний нарис. - К., 1998. - С. 383.

⁸ Ручка А. Інтегралістська соціологія Пітирима Сорокіна // Соціологічна теорія: традиції та сучасність: Навчальний посібник / за ред. А. Ручки. - К., 2007. - С. 115.

інтераціоналізм, феноменологія) та/або інтегральної соціології (П. Сорокін)⁹. Не намагаючись – в рамках даної публікації – дати різнобічну оцінку розуміючого потенціалу соціокультурного аналізу (про це докладно у працях Л. Іонина, Н. Лапіна, Л. Малес, А. Ручки, Л. Сокурянської, Ю. Сороки, Н.Черниш та інших), лише підкреслимо, що у разі використання соціокультурного підходу дослідник отримує наукове підґрунтя для «синтезу» методології та аналітичного апарату культурної антропології, культурсоціології та філософії культури¹⁰, водночас реалізуючи настанову Е. Фромма про те, що жодна культура минулого, теперішнього чи навіть майбутнього не може розглядатися як культура без релігії¹¹.

Використання соціокультурного підходу орієнтує соціолога на використання відповідних методів при проведенні емпіричних досліджень. І тут у вітчизняній соціології релігії можемо спостерігати певну тенденцію до пошуків методологічного стилю, який би не лише вимірював «об'єктивні» показники (кількісна методологія), але й дозволяв надавати «голос» безпосереднім учасникам подій, які вивчаються та інтерпретуються¹² (якісна методологія). Такого роду переорієнтація відбувалася повільно і поступово.

Так, навіть поверховий аналіз емпіричних досліджень соціально-релігійної проблематики, що проводились у 1990-рр. в Україні, демонструє домінування кількісних методів (аналіз документів, опитування). На той час такий вибір був доречним і визначався не стільки тим, що вітчизняна якісна соціологія в цей час проходила первинну інституалізацію¹³, стільки тим, що мав місце соціальний запит на соціологічне вимірювання динаміки кількості воцерковленого населення як відображення включення людини в релігійне життя¹⁴, з акцентом на виявлення регіональних особливостей конфесійної ситуації в українському суспільстві¹⁵, тобто коли було потрібно максимально абстрагуватись від тих випадків, які не співпадають із загальними характеристиками досліджуваного феномена¹⁶.

⁹ Черниш Н. Інтерпретативні парадигми сучасної соціології. - Л., 2003. - С. 90-96.

¹⁰ Іонин Л. Социология культуры: Учеб. пособие. - М., 1998. - С. 16.

¹¹ Фромм Э. Религия, характер и общество // Иметь или быть [електронний ресурс] - Режим доступа: <http://psylib.org.ua/books/fromm02/index.html>

¹² Plurmen K. Documents of Life 2: An invitation to A Critical Humanism [Electronic resource]. - Access mode: http://www.amazon.com/Documents-Life-Invitation-Critical-Humanism/dp/0761061321#reader_0761961321

¹³ Симончук О. Інституціоналізація якісної соціології у пострадянських країнах // Якісні дослідження в соціологічних практиках: Навчальний посібник / за ред. Н.Костенко і Л. Скокової. - К., 2009. - С. 150-151.

¹⁴ Возьмитель А. Социология религии в России: проблемы и перспективы // СОЦИС. - 2007. - № 2. - С. 110-117.

¹⁵ Шевчук Л. Сакральна географія. - Л., 1999. - С. 124-145.

¹⁶ Babbie E. R. The Practice of Social Research [Electronic resource] - Access mode: http://books.google.com/books?id=QySynvetGQIC&pg=PA229&hl=uk&source=gbs_toc_r&cad=4#v=onepage&q&f=false

Однак уже на початку ХХІ ст., за допомогою тих же таки кількісних методів, вдалося зафіксувати фактичну вичерпаність резерву звернення українців до релігії¹⁷. Водночас, означилась тенденція до модернізації форм релігійного життя¹⁸, в результаті чого українським соціологам все частіше доводиться мати справу з новими, щойно народженими явищами та процесами, включно з тими, які є перехідними і для яких характерні несформованість внутрішніх і зовнішніх зв'язків, їх стохастичний і випадковий характер¹⁹. В цьому випадку зростає потреба у використанні якісної методології як діяльності, скерованої на побудову теорії²⁰. Додатковим аргументом тут, вочевидь, може вважатися і те, що якісні методи (спостереження, глибинне інтерв'ю) добре себе зарекомендували у вивченні особливостей становлення нових соціальних груп у період суспільних змін²¹.

Однак, чи справді, вивчаючи соціально-релігійні явища та процеси, соціолог неминуче постає перед вибором, що передбачає альтернативу «кількісне - якісне» як схему розподілу за принципом «чорне *vs* біле»²²? Якщо це справді однозначно так, тоді чому такі визнані прихильники об'єктивізму як Е. Дюркгейм та його послідовник-функціоналіст Б. Малиновський, замість того, щоб активно використовувати статистичні дані, свої висновки базують на результатах спостережень, результатом яких постають описи життя та індивідуальної творчості населення далеких місць земної кулі? А автор «розуміючої» соціології М. Вебер, кого логічно було б побачити серед спостерігачів за життям спільноти, опирається на статистичні дані, що потрапили у його розпорядження приватним шляхом, висловлюючи при цьому невдоволення, що у США «немає офіційної статистики віросповідань, оскільки цікавість до цього питання з боку державних органів може розцінюватись як антиконституційна дія»²³?

Усвідомлюючи, що питання побудови цілісного «якісно-кількісного інтерфейсу»²⁴ є методологічно складним у вирішенні і вже не перший рік

¹⁷ Рязанова Л. Релігійні ідентифікації та практики // Соціокультурні ідентичності та практики / за ред. А. Ручки. - К., 2002. - С. 291.

¹⁸ Рязанова Л. Релігійний ренесанс: спроба соціологічної діагностики // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. - 2001, № 4. - С. 119.

¹⁹ Подшивалкіна В. З приводу застосування якісних методів у соціології // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. - 2008, № 4. - С. 205-206.

²⁰ Babbie E. R. Spec. work.

²¹ Симончук О. Вказ. праця. - С. 139.

²² Babbie E. R. Spec. work.

²³ Вебер М. Церковно- і соціополітичний нарис. - С. 382.

²⁴ Шанин Т. Методология двойной рефлексивности в исследованиях современной российской деревни [электронный ресурс] - Режим доступа: <http://win.www.nir.ru/socio/scipubl/sj/34-shanin.htm>.

дискутується в соціологічній спільноті²⁵, все ж спробуємо відшукати можливості використовувати інтуїцію та креативність, не поступаючись при цьому об'єктивністю даних²⁶. Для цього пропонуємо звернути увагу на підхід, запропонований російським соціологом Г. Татаровою²⁷, в рамках якого проблема пошуку оптимального співвідношення кількісних та якісних методів в емпіричному пізнанні соціальної дійсності розглядається в широкому контексті загальної методології аналізу даних.

Г.Татарова пропонує варіант багатомірної схеми дослідницьких практик, в якій, залежно від типів вихідних даних апіорних уявлень про предмет дослідження, виділяє дев'ять класів (табл. 1).

Табл. 1.

Класифікації дослідницьких практик [за Г.Татаровою]

Типи вихідних даних		Типи апіорних уявлень		
		практично відсутні	описові гіпотези	пояснювальні гіпотези
		1	2	3
Дані не є структуровані	1	Клас 1.1.	Клас 1.2.	Клас 1.3.
Дані слабо структуровані	2	Клас 2.1.	Клас 2.2.	Клас 2.3.
Дані жорстко структуровані	3	Клас 3.1.	Клас 3.2.	Клас 3.3.

Спробуємо піти у наших розміркуваннях далі і зважимося дати авторську інтерпретацію дослідницьких практик, застосованих фундаторами соціології релігії в їх роботах. Для прикладу, дослідницькі практики Б.Малиновського щодо аналізу феномену релігійності можна було б віднести до класу 21, в рамках якого аналіз даних опирається на побудову піраміди узагальнень, що нагадують процедуру фактологізації. А ось дослідницька практика М.Вебера, яка застосовується при вивченні релігійних спільнот, бачиться такою, що належить до класу 32, тобто коли пошук емпіричних закономірностей описового характеру дає можливість кількісної оцінки знайдених типологічних, факторних і причинних

²⁵ Костенко Н. Кількісне і якісне: взаємні претензії та спільні перспективи // Якісні дослідження в соціологічних практиках: Навчальний посібник / за ред. Н.Костенко і Л. Скокової. - К., 2009. - С. 9 -12.

²⁶ Orona C.I. Temporality and Identity Loss Due to Alzheimer's Disease [Electronic resource] - Access mode:<http://books.google.com/books?id=TtRMolAapBYC&printsec=frontcover&hl=uk#v=onepage&q&f=false>

²⁷ Татарова Г. Качественные методы в структуре методологии анализа данных [электронный ресурс]. - Режим доступа: http://club.fom.ru/books/s4m_qmidams.pdf

синдромів. І хоча ми, звичайно ж, є цілком свідомі того, що наведені інтерпретації є попередніми і потребують ґрунтовнішого аналізу в рамках окремої наукової розвідки, все ж вважаємо за можливе озвучити їх у форматі даної публікації. Підставою до цього, на нашу думку, може бути те, що тут для нас бачиться важливим не так остаточна «доказовість» версії щодо віднесення тих чи інших практик до того чи іншого класу, як те, що пропонується Г.Татаровою підхід бачиться ефективним в соціології релігії – щонайменше з трьох причин.

По-перше, варіативність вибору дає змогу уникнути «культу еkleктики», тобто схильності «брати не споріднені й не близькі один одному теоретичні підходи і поєднувати їх»²⁸. По-друге, в умовах сьогочасного полікультурного суспільства, багатомірний аналіз соціальних практик із застосуванням багатокритеріальних підходів все частіше вважається оптимальним дослідницьким інструментом²⁹. І нарешті, по-третє, застосування багатомірної схеми дослідницьких практик знижує рівень «взаємних претензій» «кількісників» та «якісників»³⁰, адже в цьому випадку ми не зобов'язані «заганяти» малодосліджене явище в прокрустове ложе якісної соціології, а пояснювальна гіпотеза не завжди повинна передувати жорстко структурованим даним. Саме таку гнучкість у виборі методології дослідження демонструють засновники соціології релігії, орієнтуючи своїх послідовників «не на традиційне схоластичне обговорення локальних проблем і наукових здобутків окремих персоналій, а на конструктивне вирішення актуальних проблем сучасності»³¹, розвиваючи тенденцію до зближення, конвергенції крайніх позицій в соціології³² та відкриваючи «шлях гуманізму в соціальних науках»³³.

Висновки. Суспільні трансформації на зламі тисячоліть зумовили якісні зміни у соціально-релігійному просторі України та спровокували появу нових, а відтак майже не досліджених явищ. Це активізує пошук теоретико-методологічних орієнтирів релігієзнавцями та соціологами. В даному контексті бачиться дієвим застосування соціокультурного підходу, позаяк він дає змогу розглядати релігію як соціокультурну систему та

²⁸ Вахштайн В. Пост-радянська соціологія: кінець першого акту // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. - 2011, № 2. - С. 70-71.

²⁹ Коваліско Н. Багатомірний аналіз стратифікаційних порядків: методика та результати // Стратифікаційні порядки суспільства: концептуальні уявлення та досвід вивчення. - К., 2008. - С. 65-76.

³⁰ Костенко Н. Вказ. праця. - С. 12-17.

³¹ Судаков В. Соціологія як наука: дисциплінарний статус соціології в контексті сучасних соціальних змін // Багатомірні простори сучасних соціальних змін». Зб. наук. пр. - Л., 2008. - С. 6.

³² Танчер В. Теория в социологии: особенности и пути ее развития // Социологическая теория сегодня: Сб. статей американских и украинских теоретиков. - К., 1994. - С. 9.

³³ Plummen K. Spec. work.

досліджувати її взаємозв'язки з аналогічними системами. У випадку, коли вибудовуються гнучкі схеми класифікації соціологічних практик, а проблема пошуку оптимального співвідношення кількісних та якісних методів вирішується в широкому контексті загальної методології аналізу даних, розгляд релігії в системі культури формує виразну перспективу гармонізації простору емпіричних досліджень.

Враховуючи, що соціально-релігійний простір України знаходиться в процесі трансформацій, пошук теоретико-методологічних орієнтирів у соціології релігії залишатиметься актуальним і надалі.

А н о т а ц і ї

У статті Іванкової-Стецюк О.Б. «Соціологія релігії у пошуках теоретико-методологічних орієнтирів: український контекст» аналізуються перспективи розвитку та розширення теоретико-методологічної бази соціології релігії у відповідності до соціальних запитів сучасного українського суспільства та пропонуються варіанти гармонізації простору емпіричних досліджень соціально-релігійних процесів та явищ.

Ключові слова: соціологія релігії, теоретико-методологічна база, емпіричні дослідження.

В статье Иванковой-Стецюк О.Б. «Социология религии в поисках теоретико-методологических ориентиров: украинский контекст» анализируются перспективы развития и расширения теоретико-методологической базы социологии религии, в соответствии с социальными запросами современного украинского общества, и предлагаются варианты гармонизации пространства эмпирических исследований социально-религиозных процессов и явлений.

Ключевые слова: социология религии, теоретико-методологическая база, эмпирические исследования.

In the article of Oksana Ivankova-Stetsyuk «Sociology of Religion in search for theoretical and methodological references: Ukrainian context» perspectives of creation and of the theoretical and methodological base of Sociology of Religion in according to social demands of the modern Ukrainian society are analyzed. Variants of harmonization of the space of empirical researches of social and religious processes and phenomena's are proposed.

Key words: Sociology of Religion, theoretical and methodological base, empirical researches.